

Л.Т.Жумаканова, Ш.Т.Мухамеджанова

Языковые явления в контексте культуры

В статье уделено внимание языку как унитарной системе, в основу изучения которой положены общенаучные концепции — теории систем; принципы антропной космологии, дополнительности, неопределенности, теории стратов, культурно-исторического развития психики; идеи социально-экономических парадигм. На лексическом уровне показано проявление национально-культурных черт языка сквозь призму триады: языковая норма — функциональная норма — узус. Авторами изложен взгляд на язык как на культурологический феномен проявлений культур.

In this article attention is paid to language as a unitary system, based on the study which put general scientific concepts — systems theory, principles of anthropic cosmology, addition, uncertainty, theory of strata, cultural and historical development of mentality, the idea of socio-economic paradigms. At the lexical level shows a manifestation of national and cultural features of the language through the prism of the triad: linguistic norm — the functional norm — usus. Held view of language as a cultural studies the phenomenon of cultural expression.

ӨОЖ 811.512.122:81'22'373

Е.Е.Түйте

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Психикалық жай-күйлердің іс-әрекет пен қалыпқа қатыстылығы

Қоғам мен табиғаттағы ең күрделі құбылыс адамзаттың ой-санасы мен тілі болғандықтан, адамның ойлау жүйесі де, сөйлесе білу қабілеті де ерекше мәні бар үдерістер. Осы орайда адамды толығымен танып-білуде психикалық жай-күйлердің ерекше орын алатыны, яғни белгілі бір психикалық жай-күйден туындаған әрекеттер нәтижесінде адамның сөздік қолданысы пайда болатыны, қарым-қатынасы қалыптасатыны белгілі. Мақалада адамның психикалық жай-күйлерінің көріністері, олардың пайда болу себептері, атап айтқанда, психикалық жай-күйлердің іс-әрекет пен қалыпқа қатыстылығы сөз болады.

Кілтті сөздер: психикалық жай-күй, физиологиялық жай-күйлер, адамзат ой-санасы, тіл, ойлау, іс-әрекет, сөздік қолданыс, антропологиялық лингвистикалық концепт, сөйлесім, қарым-қатынас принципi, грамматикалық формалар мен мағыналар, сөздің тіркесі, сөзжасам.

Адамды антропологиялық-лингвистикалық концепт тұрғысынан қарастырғанда, ол — тілдің орталық тұлғасы. Э.Бенвенистше айтар болсақ, «человек в языке» деген ұғыммен синонимдес [1]. Бұл бағыттың негізін қалаушылар қатарына В.Гумбольдт, Э.Бенвенист, В.В.Виноградов, Ю.С.Степанов, Г.А.Золотова және тағы басқалар жатады. Сол себептен тілдегі өмір сүретін және функционалдық-мағыналық тұрғыдан аясы қарама-қарсы екі ұғымды, атап айтқанда, адам іс-әрекеті мен оның жай-күйін анықтап алған дұрыс.

Іс-әрекет — бұл белгілі бір заттың немесе құбылыстың қимылы, қозғалысы. Іс-әрекетке сөйлесімді де жатқызуымызға болады. Сөйлеу үдерісінде басты орын алатын — сөз бен сөздің байланысы, грамматикалық формалар мен мағыналар, сөздің тіркесі, сөзжасам. «Сөйлеу әрекетіне қажетті ең бірінші фактор — сыртқы дүниенің адам санасына әсер етуі, сол әсердің нәтижесінде мида ойдың қорытылуы, хабардың пайда болуы» [2]. Яғни «сөйлеу — әрекет. Ол адамдардың бір-біріне тіл арқылы ықпал, әсер етуін, әрекетке итеруін жүзеге асырады. Сөйлеу арқылы қарым-қатынас қалыптасады. Олай дейтіміз сөйлеу жеке адамның әрекеті емес, бұл — әр сөйлеушінің артында тұрған әлеуметтік топтардың, қоғамның белсенділігін, қозғалысын көрсететін әрекет түрі» [3], сонда сөйлеу әрекетінде адамдар бір-бірімен қарым-қатынасқа түсіп, белгілі бір жай-күйді туғызуға себепкер де болады. «Аталған іс-әрекеттің ең алғашқы және бүгінге дейінгі тұжырымдамасы С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, А.В.Брушлинский, В.В.Давыдов, Г.А.Суворова, Б.Ф.Ломов, тағы басқа ғалымдар зерттеулерінің негізінде қалануда. Субъект өз іс-әрекеттерінде, өзінің шығармашылық дербестілігі актілерінде тек көрініп және білініп қоймайды, ол сонда жасалады әрі

айқындалады. Сондықтан жасаған нәрсесі арқылы оның не екенін анықтауға болады, оның іс-әрекетінің бағытымен оның өзін айқындауға және қалыптастыруға болады. Сонымен бірге адамның психикасы мен жай-күйі іс-әрекетте (еңбек, оқу, танымдық, ойын және т.б. түрлерінде) көрініп қана қоймайды, қалыптасады да. Мұнан әрі іс-әрекеттік мәселелердің өңделуі, алдымен, Б.Ф.Ломов дамытқан *қарым-қатынас* принципінің әдіснамасы негізінде жалғастырылады. Бұл принцип субъектінің субъектімен өзара қатынастарының шынайылығын (әрине, әр кезде субъект-объектілі әрекеттестікпенен байланыста) жалпылайды.

Біздің көзқарасымыз бойынша, көрсетілген мәселені өңдеудегі перспективті бағыттардың бірі — субъектінің практикалық, теориялық және т.б. іс-әрекеті ішінде психикалық іс-әрекеттің орны мен рөлін терең де нақты ашудан тұрады. Осы жерде «іс-әрекет» түсінігі екі жағдайда қолданылады. Сондықтан бұл өзара байланысты, бірақ әр түрлі екі мағына беретінін ескеру қажет: 1) субъектінің іс-әрекеті және 2) ағзаның іс-әрекеті. Екінші мағына қажет те емес сияқты, бірақ, шын мәнінде, «психикалық іс-әрекет» түсінігін анықтау үшін ол өте маңызды: бұл, ең алдымен, дененің, адамның дүниемен үздіксіз өзара әрекеті барысында туындайтын және қалыптасатын ағзаның (мидың) бейнелеу іс-әрекеті. Ми — психикалық, бейнелік іс-әрекеттің мүшесі, адам — оның субъектісі екені белгілі, сондықтан кез келген психикалық іс-әрекет практикалық, теориялық және т.б. іс-әрекеттердің негізінде және құрамында жүзеге асады. Мысалы, түс көру типіндегі психикалық іс-әрекет: адам саналы субъект түрінде ең аз мөлшерде ендірілген, біржола қатыспайды (ұйқыда), сондықтан практикалық, теориялық іс-әрекетті жүргізе алмайды, бірақ оның психикалық іс-әрекеті өте белсенді жүре алады» [4]. Мәселен, адам түсінде жаман бір нәрсе көрсе, өңінде одан қорқуы, қауіптенуі мүмкін немесе, керісінше, жақсы нәрсе көрсе, қуануы мүмкін. Халқымыз әрқашан да көрген түсті тек жақсылыққа жорып отырған.

Жай-күй — бұл адамның белгілі бір жағдайлардағы әсері, физиологиялық тұрғыдан адам жанының сезімі немесе көңіл-күйі. Белгілі бір адамның жай-күйі сол күйге сәйкес әрекетпен қатар жүріп отырады. Мәселен, адам ашуланғанда бір нәрсені сындыруы, я болмаса лақтыруы мүмкін. Немесе қуанған жағдайда бір шаруаны тез тындырып тастауы, қатты қайғырғанда өз шашын өзі жұлуы, бетін тырнауы сияқты іс-әрекеттер көрсетуі мүмкін.

Жай-күй адамның физиологиялық жағдайы болғандықтан, ешбір қатысымдық тұлғалардың қызметінсіз-ақ жүзеге аса береді. Алайда бұл тікелей ойдың, я болмаса, белгілі бір оқиғалардың санадағы жаңғыруы арқылы да көріне береді. Мәселен, адам болашағын ойлап қорқуы мүмкін, не болмаса, өткендегі жасаған қылықтары үшін ұялуы мүмкін т.б.

Аристотельдің категория жүйесінде іс-әрекет бұл — «іске асыру» болса, ал жай-күй — «белгілі бір жағдайда болу» болып табылады [5]. Осы тұрғыдан келгенде ғалым С.Қ.Бердібаева былай деп тұжырымдайды: «Психикалық процестер алғашында нақты бір іс-әрекеттің процессуалды компоненттері, содан кейін ішкі, теориялық іс-әрекеттің формалары ретінде құрылады. Іс-әрекет психологиясын зерттеуден кейін біртіндеп жеке адамның психикалық қасиеттерін зерттеуге өтеміз» [6]. Сонда біз «жай-күй» мен «іс-әрекет» ұғымдарын төмендегідей етіп көрсетуімізге болады:

1) *жай-күй* — *іс-әрекет* (белгілі бір жай-күйде болып, белгілі бір іс-әрекетке бағытталу).

Мысалы:

Ноян ұнатпай, қабағын шытынып, шыңдап отырған күрегін жерге ашулана лақтырып жіберді (С.Жүнісов). Бұл жерде ашуланудың салдарынан Ноянның күректі лақтырып жіберуінен белгілі бір жай-күйдің іс-әрекетке итермелеуін байқаймыз. Немесе: *Көрмегеніне бір-ақ жыл шамасы өткен Әзімханның енді алғаш келген сәтте жүрегі лүпілдеп соғып, көз алдында сәулелі сұлу жарды көріп қалғандай болған. Әлденеден екені белгісіз, бұрын бұл жайдан бір ауыз сөз естімесе де, қазіргі халде Әзімханның жүрегін соқтырған белгісіз сезім Қарагөзге де сол секөнтте білінгендей. Әзімхан апасына амандасып, енді Қарагөзге қарап:*

— Есен-саумысың, қалқам? — дегенде, ұялып қараған Қарагөздің жүзінде ыстық қан ойнады.

Бұл күнге дейін жүріс көрмеген бала жүзі өмірінде алғаш рет әлдеқандай көмескі түс сияқты оймен қызарып, төменшіктеп қысылғандай болды.

Екі жас үнсіз белгі беріскендей. Екі көңіл бір-біріне ұялып бұғып тұрып, ым қақты (М.Әуезов). Бұл жердегі екі жастың бір-бірінен ұялуы (ұялуына себеп ғашықтық, ұнату сезімі) екеуінің сөйлей алмай ымдасуына (иек қағып жауап беру әрекетіне) әкеп соқтырып тұр;

2) *іс-әрекет* — *жай-күй* (белгілі бір іс-әрекет үстінде (немесе одан кейін) соған сай белгілі бір жай-күйде болу). Мысалы:

– Сүйегім аман секілді, бірақ күллі денем қаусап қалғандай, бұл не? Маған не болып еді? — деп едім, ол: «Ештеңе де болған жоқ, жай бір бұзық балалармен түнде қағысып қалыпсың, олар сені біраз көкпар етіпті», — деді.

Түндегі көрген сұмдықтарым есіме түскен сайын жаным ыршып, кеудемді ыза керней бастайды (Ә.Әбішев). Бұл жердегі жағдаят бірінші (іс-әрекет) жігіттің таяқ жеуі, екінші (жай-күй) соған ашуланып, намыстануы, өткен әрекеттерін есіне түсіру арқылы кеудесін ыза кернеу. Бұл жерде, керісінше, қуануы мүмкін емес, себебі жай-күй істелген әрекетке тәуелді. Немесе:

– Менмін Мәди, мен мен! — деп Келдек екілене айғай салды. Ол ақсаңдай басып, сойылын сүйреткен күйі алға шықты.

– Мұнда Мәди екеу еді ғой, сен қайсысың?

– Мен нағыз Мәди, мен, — деп Келдек екілене айғайлап Мәдиге қарай жүре бастады. Ойы қолындағы ақ табан қара сойылды қайқайып тұрып бір сілтемек.

– Нық Мәди сен болсаң, үкімің әлдеқашан айтылған, енді иманыңды айта бер, — деп Мәди алтыатарын суырып алып еді, жаңа батырсып тұрған Келдектің екі тізесі бірдей селкілеп, арқасын аяз қысқандай тісі-тісіне тиместен сақылдап кетті. Не ілгері, не кейін кетуге хал жоқ, қолындағы сойылы кескіленген кесірткенің құйрығындай оршиды.

– Мен... мен... Мә-ди емеспін, ағатай.

– Өтірік айтасың, нақұрыс, — деп Мәди алтыатарын кезей түсіп еді, Келдек ыршып барып шалқасынан түсті.

– Ол-ла-һи, м-ен... Мәди емеспін (Ә.Әбішев). Бұл мысалдағы Мәдидің алтыатарын суырып алуы нәтижесінде Келдектің бойын қорқыныш биледі. Осы жердегі Мәдидің әрекеті (алтыатарын суырып алуы) Келдектің әрекетінен (сойылын сүйретуінен) басымырақ болып, қорқыныш жай-күйінің тууына себеп болып тұр. Керісінше, Келдектің өтірік сөйлеуі Мәдидің ашу-ызасын туғызып тұр. Осыдан екі түрлі «әрекет — жай-күйді» байқауға болады, яғни өтірік сөйлеу — ашу-ыза, алтыатарын суырып алуы — қорқыныш жай-күйлерін туғызып отыр;

3) жай-күй — жай-күй (белгілі бір жай-күйден екінші бір жай-күйге өту). Мысалы: ...Қарашұбардың көзі қойды көрген аш қасқырдың көзіне ұқсап кеткен екен, ол атының басын бұрса да, ашу бетін қайтара алмай, бұрыла бере, қара сойылын қолына алып Мәдидің өзіне тұра ұмтылды.

Бір мылтықтың дауысы мың қазақты қалтыратқан заман ғой, Мәди алтыатардың бір оғын аспанға гүрс еткізіп еді, Қарашұбар қалт тұра қалды. Шарасынан шыға қашқысы келгендей адырайған көзі Мәдидің қолындағы алтыатарда, түк басқан беті жыбыр-жыбыр етіп, зор денесі безгек болғандай бебеу қағып тұр. Әлденені айтқысы келеді, айта алмаған аузын арандай ашып, қолын ербеңдете береді (Ә.Әбішев). Мұнда, бірінші, Қарашұбардың ашулануы (жай-күй), екіншіден, қорқуы (жай-күй). Қарашұбардың бір жай-күйден екінші бір жай-күйге өтуіне себеп болып тұрған — оның әлсіздігі. Егер де оның қолында қара сойыл емес, мылтық болғанда жағдай басқаша болуы (ашуынан қайтпас та еді) да мүмкін еді. Немесе: Баладан қорыққанына Жұмабай ұялды да ыза болды (М.Әуезов). Мұнда, бірінші, — Жұмабай шын мәнінде баладан қорықты, екінші — кейіннен өзінен жасы кіші болғаннан ұялды, үшінші — өткенді ойлап ұяттан ашуланды;

4) іс-әрекет — іс-әрекет (психикалық жай-күйлерге қатысты емес).

Кейде адам белгілі бір жай-күйге шектен тыс қатты берілгенде (қуанғанда, ашуланғанда, қорыққанда т.с.с.) іс-әрекетінен (сөйлеуінен, жүрісінен т.с.с.) жаңылысып қалуы мүмкін. Мысалы:

1) қатты қуанғанда: Бұл жайды ойлаған сайын балалық өзімшілігі қатты ырза болды. Абайдың іші ала қызып, біртүрлі қуана серпіліп, тез-тез құлаш сермегісі келгендей. Әлдеқандай өріс іздегендей.

Енді асығып жүріп келеді. Күн қазір ымырт бопты, оны да жаңа байқапты. Екі көше адасып, пәтерінен асып кетіпті. Мұны да жаңа білді. Қайта жүрді (М.Әуезов);

2) қатты ашуланғанда: Қайтып оралсам, ол бұлқан-талқан ашуланып жүр екен. Ұрысқанда үстіңгі ерні желді күнгі түндіктей желп-желп етеді.

– Сен бала несің! — деді қалшылдап. Ашу тығылғанда аузына одан басқа сөз түспей қалса керек.

– Мен немін? Адаммын.

– Адамды көрсетемін мен саған! Сен бүйте берсең, көрдің бе, анау оттыққа тығып жіберемін! — деді төне түсіп (Д.Исабеков). Осы сөйлемдегі қарым-қатынас барысындағы ашулы адамның «Сен бала несің?» деген адамға қатысты сұрауы қате. Дұрысы адамға қатысты болғаннан кейін «Сен бала

кімсің?» немесе «Сен өзі қандай баласың?» деген сұраулы сөйлемдер болады. Мұндай жаңылысулар — қатты ашуланған адамдардың сөйлеу әрекетінен жиі байқалатын құбылыс;

3) қарым-қатынас барысында (өмірдегі адамдар болмасын, кейіпкерлер болмасын) байқалатын бір ерекше құбылыс адамдар қатты қорыққан жағдайда сенімнен айырылады немесе не айтып, не қойғанын білмеуі де мүмкін. Мәселен: *Осыған жеткенде, жаман шошыған Далбай мен Дүйсен Базаралыға жалынып безек қақты. Базаралы Әбділерге көз қысып, әлі ұрғызбай тұрған-ды. Аналардың жалынған сөзін біраз естіп алды да, енді екеуіне төніп отырып:*

– *Неғылсам рауа екі ит!! Ә-ә! Өлтірсем қолымнан кім алады!?*

– *Жаздық, жаңылдық, әкетай!*

– *Кеше гөр, ағатай!..*

– *Келесің бе енді бұл ауылға, аласың ба ешкі-лақты?..*

– *Жоқ, жоқ, оңбай кетейін!*

– *Кәпір боп өтейін келсем!*

– *Ал осы көргеніңді ұлыққа барып шағым етесің бе, жоқ па?*

– *Етпейік, айтпайық!..*

– *Көрдік, білдік демейік, тек жанымызды қалдыр, оңбайық айтсақ!*

– *Сабатсам гой, өлетіндеріңді білесің. Ал босатсам шағым айтпасқа серт бересіңдер ме? Ант ішіп, уәде қыласың ба екеуің?*

– *Ойбай, керек десең кеудеме құран ұрайын, — деп Дүйсен қандай сертке болса да әзір екенін айтты. Далбай да соның сөзін айтып жалынып жатыр.*

Базаралы асықпай көзін қысып отыр.

– *Егер бұл жерде ант ішіп, онда барып шағым етіп, ертең осы араға ұлықтың кәрін әкелсеңдер неғылайын?*

– *Жүзі қара болайық!*

– *Оңбай кетейік.*

– *Онда екеуіңді бүрсігуі түнде үйлерінде бауыздап өлтірейін бе?!*

– *Үйтіп ит болсақ, өлтіре бер!*

– *Ендеше қазір кеуделеріңе құран ұрып сөз беріңдер, бересіңдер ме?!*

– *Берейік, ойбай!*

– *Дегеніңді қылайық!* (М.Әуезов). Мұндағы Далбай мен Дүйсеннің кеудеге құран ұрып, серт беруі, олардың жалыныш сөздерінің шығуы екінші (Базаралы) адамның қорқытуы нәтижесінде жүзеге асып тұр. Мұндай құбылыстар бүгінгі күнделікті тұрмыста та жиі қолданылады: «құран атсын, нан атсын», «нан ұстайын», «оллаһи-билләһи» т.б. сөздерді айту. Қатты қорыққан адамның сөздері көбіне көңіштік сипатқа ие.

Іс-әрекет пен жай-күйдің мағыналық жан-жақтылығының қарама-қарсы қойылуы тілде А.М.Пешковский, Н.С.Авилова, А.В.Бондарко, Т.Б.Алисова, Ю.Д.Апресян, Дж. Лайонза, Д.Губора, М.А.Шелякина, тағы басқа орыс және шетел ғалымдарының зерттеу тақырыбы болған әрекет/күй етістіктерінің оппозициясында анағұрлым барабар жүзеге асырылады.

Іс-әрекет пен жай-күй етістіктерінің айырмасы мағыналық, функционалдық және грамматикалық түрлілігімен ерекшеленеді.

Іс-әрекет етістіктерінің басты саналы құрылымы күрделі мағыналық құрылыммен, яғни белсенділік семасымен, айқындалады.

Белсенділік — бұл етістікті лексема, немесе оның белгілі актанттарының өзара байланысы немесе өзара іс-әрекеті барысындағы пайда болатын семантикалық компонент. Бұл категорияның негізінде белсенді немесе белсенді емес бастаудың (активные и неактивные) қарама-қарсылығы жатыр.

Іс-әрекет етістіктері белгілі бір нысанға бағытталаып (онда айтарлықтай өзгерістер болатын, яғни семантикалық тұрғыдан бұл күнделікті жоспардағы етістіктер) субъектінің іс-әрекетін білдіреді. Мысалы: *қала тұрғызу, үй сылау, мектепке бару, сабақ оқу* т.б.

Белсенді іс-әрекет етістіктері нысанға бағытталғандықтан және оны өзіне толық бағындырғандықтан, біз мұны «нысанды етістіктер» деп те атауымызға болады. Әрекет етістіктерін нысандық етістіктер ретінде жіктеуге болады; қағида бойынша нысандар жансыз зат есімдермен анықталады (жанды зат есімдер нысанның қызметінде анағұрлым сирек кездеседі).

Акционалды етістіктерге қарағанда жай-күй етістіктері қарапайым мағыналық құрылыммен сипатталады. Олар субъект өрісінен шықпайтын, субстанцияларға имманентті тән болып есептелетін

белгілер мен қасиеттерді атайды. Бұл — субъектілік етістіктер, өйткені олар субъектіде тұйықталған, жанды да, жансыз да зат есімдермен айқындала алынатын қасиеттерді білдіреді (акционалды емес етістіктер сияқты жай-күй етістіктері де субъекті позициясында таңбаланған).

Ал жай-күй етістіктері (психикалық) субъектінің «өзіне» тікелей бағытталған. Олар ешқандай да нысанға қатысты болмайды және тура толықтауыш қызметін атқармайды.

Жай-күйлердің пайда болуына белгілі бір қажет немесе қажет емес жағдайлар себепкер болады. Мысалы, қажетті жағдайларға субъектінің өмір сүріп отырған қоғамындағы барлық мүмкіндігін қанағаттандыратын *қуану*, *мақтан тұту* т.б. жатса, ал басқа кездерде жағдай субъектінің сезіміне қажет емес деп танылады: *ашулану*, *қайғыру* т.б.

«Қоғам мен табиғаттағы ең күрделі құбылыс адамзаттың ой-санасы мен тілі болғандықтан, адамның ойлау жүйесі де, сөйлесе білу қабілеті де — ерекше мәні бар үдерістер» [7]. Осы тұрғыдан келгенде, адамның белгілі бір жай-күйіне оның сөйлеу іс-әрекеті барысындағы қылығы сай болып отыруы тиіс. Бұл — тілдегі әдеби нормалылықты сақтаудың көрінісі. Мысалы, адамның таң қалғанда «көтек», ашуланғанда «әкеннің аузына с...», «қақбас» т.б. деген сөздерді айтуы, не ыңғайсыз қимылдар көрсетуі тілдегі әдеби нормалылықты, тепе-теңдікті бұзу болып табылады. Мұндай қимыл-әрекет тек ауызекі сөйлеу тіліне ғана тән құбылыстар.

Л.В.Шерба іс-әрекетті білдіретін предикаттың (етістік арқылы беріледі), жай-күйдің (жай-күй категориясын білдіретін сөздер), сапаның үш түрін атап көрсетеді.

Етістік және есім сөзден болған предикат арасындағы негізгі айырмашылық олардың уақытқа деген қатысынан келіп туындайды.

Белгіні өзектендіретін шектеулі мүмкіндікке ие болуы адъективтенген және субъективтелінген (заттанған) предикаттардың маңызды сипаты болып табылады. Белгілі заттардың жай-күйін білдіретін эпизодтық сипат — етістіктің негізгі қызметі болып табылады. Жай-күй де, іс-әрекет тәрізді, белгілі бір сәтте болып отырады да, түрлі уақытта пайда болған жай-күй алдыңғысына ұқсамайды. Сол себепті жай-күй нысананы түзейтін параметр қызметін атқара алмайды. Ал жай-күйдің қалпы оның жай-күйіне қарағанда нысананың (объектінің) сапалы сипатын қалыптастырады. Сөйтіп, жүзеге асу кезеңіне қатысты жай-күй мен қалып предикаттарының арасындағы айырмашылығы көрініс табады. Осы кезде сын есімнің толық формасы (орыс тілінде) уақыттан тыс белгіні білдірсе, қысқартылған форма белгілі уақытта пайда болған, болып жатқан сапалы жай-күйді білдіреді. Әрине, бұл мәселе орыс тіліне қатысты.

Аристотельдің айтуынша, кез келген қалыптың тұрақты және пайда болған сияқты екі түрі болады. Тұрақты қалып атауына сай ұзақ мерзімді болып, көбіне өзгермейді. Оларға адамның темпераменттік қасиетіне негізделген білімін және жақсы іс-әрекеттерін жатқызуға болады. Мысалы:

Манадан бері шам жақпай, енжарланып жатқан Ақбілек дереу атып тұрып шам жағып, жерге қойды да, қағазды жеп қоятындай қадала қарады...

Бұл хатты анау-мынау әйел оқыса, қуанғанынан секіріп түсер еді. Ақбілек мырс етіп күліп жіберді (Ж.Аймауытов). Мұндағы Ақбілектің қуанғаннан секірмеуі оның мінезінің тұйықтығын, салмақтылығын, тек оның мырс етіп күліп жіберуі туа біткен қалпын білдіреді. Немесе керісінше болуы да мүмкін. Мысалы:

Ашу қысқан кезде өзін ұстай алмау қылидың ауруы еді, сол ауруы қозып кетті ме қалай:

– *Ойбай-ай, ойбай-ай, мына күшіктің сөзін-ай! — деп шапыраш көзін шақырайта түсіп тыпырлап еді, Келдектің күткені осындай бір қырсықты кез екен, іздегені табылғандай шаттана күліп, сотқарлана қимылдап, қылидың сақалынан ұстай алды* (Ә.Әбішев). Мұндағы қыли шалдың ашу қысқан кездегі өзін-өзі ұстай алмауы оның белгілі бір іс-әрекетке байланысты жай-күйін емес, өзінің туа біткен (тез ашуланғыш) қалпын білдіреді. Осыған қарап отырсақ, қалып жай-күйдің мәні болып табылады, алайда жай-күйге қалып міндетті емес [8].

Қазіргі кезде адамның басынан кешетін, яғни «адамның өмірінде болатын», физиологиялық жай-күйлер қызығушылық тудырады. Мәселен, қызыл, көк түстерге қатысты мынаны айтуға болады, адам ұялғанда «қызарады», ашуланғанда «көгеріп кетті» дейміз. Бұл жерде ұяттан қызарып кеткен адамды біз «қызыл жүзді», «қызыл бетті», ашуланған адамды «көк бетті» деп айтпаймыз. Және айта кететін бір жайт, бұл мәселе қызыл шырайлы, көк бет адам деген тұрақты тіркестерге де қатысты емес. Себебі жоғарыда айтылған қалыптар адамның бойында уақытша болады.

Сөйтіп, жай-күй дегеніміз — өзгертін сапа, уақытша болып, тез жоғалып кететін қалып. Мәселеге қатысты Аристотель тағы былай дейді:

1. Жанның (душа) жай-күйі материядағы негізге ие болады (*logoi enyloy*) [5; 374]. Әйтпесе «жан-тәнсіз ештеңе де сезбейді» [5; 373]. Мәселен, «ашуды» біз «қанның қайнауы» ретінде түсінеміз. Бұл жерде ғалымның айтайын дегені — кез келген форма белгілі бір материяда болуы керек. Мысалы:

– Менде мал ашуы мен жан ашуы қабат бар, әттең, сіз Мәдисіз, басқа біреу болсаңыз, мен сізді былай көздеп атар едім, — деген жігіт сөзі Мәдиді мүлдем қайнатып жіберді. Қаны қайнаған ол Келбетті өзінің сыртына қарай серпіп жіберді де:

– Мал ашуы, жан ашуы дейсің бе? Онда мен саған Қаракесектің бар байталын жинап берейін, Келбетті маған таста да, жүре бер, ез неме! Қане ез емей ер болсаң, ат жылдам. Неге қалтырайсың? Ат..! (Ө.Әбішев). Мұндағы «қаны қайнау» тіркесі тура мағынасында емес, ауыс мағынада қатты ашуды берудің (жеткізудің) бірден-бір құралы болып саналады.

2. Қарама-қайшы жай-күйлер бір-бірімен ауысып отырады. Мәселен, сау адам ауырып қалады немесе, керісінше, ауру сауығады және т.б.

Осыдан келіп шығатын қорытынды: физикалық сезінулер психикалық жай-күйлер негізінде болады (Аристотельдің айтуынша, «Санада бұрын сезілмеген еш нәрсе сақталмайды»).

Жай-күй мағыналы предикат мынадай белгілерге ие болады:

Бірінші белгі: Жай-күйдің нақты орны, уақыты болады. Мәселен, *Ол күні бойы көңілді жүрді*. Мұнда адамның көңіл-күйі бір күн бойы көтеріңкі болды дегенді аңғарамыз.

Екінші белгі: Жай-күй белгілі межеге ие болады.

Үшінші белгі: Жай-күй бір мезетте болып, бір уақытта «тұрады», бір уақытқа «созылады».

Төртінші белгі: Жай-күй нысаны (субъектісі) «пассив» бола отырып «ырықсыз» субъектіні білдіреді.

Бесінші белгі: Жай-күй предикаттары қалып субъектілеріне бағытталған.

Алтыншы белгі: Жай-күй белгілі уақытқа ие болып, бірыңғай жай-күйлер тобын түзе алмайды.

Жетінші: Белгілі кезеңде болуы және уақыт межесінде нақты іске асуы қалып предикаттары мен жай-күй предикаттарының басты айырмашылығы болып табылады [9].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — С. 50.
- 2 Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. — 50-б.
- 3 Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. — Алматы: Қазақ мемлекеттік заң академиясы баспасы, 2001. — 20-б.
- 4 Психология: адамзат ақыл-ойының қазынасы: 10 т.— 2 т. — Алматы: Таймас, 2005. — 310-б.
- 5 Аристотель. Сочинения. — М.: Мысль, 1984. — 830 с.
- 6 Бердібаева С.Қ. Таным субъектісі: танымдық процестер. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2004. — 37-б.
- 7 Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас негіздері. — Алматы: Print-S, 2005. — 72-б.
- 8 Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. — Воронеж: Изд. Воронеж. ун-та, 2001. — С. 72.
- 9 Лазариди М.И. Функционально-семантические поля психических состояний в современном русском языке. — Бишкек: Изд. Кыргызско-Российского славянского ун-та, 2002. — С. 17.

Е.Е.Туйте

Соотнесенность психических состояний к действию и свойству

В статье рассматривается взаимосвязь таких сложных явлений, как мышление, ум и язык человека. Доказывается, что психические состояния человека занимают особое место в познании, что словоупотребления являются результатом действий, вызванных определенным положением, в результате чего формируется коммуникация. На языковом материале показаны проявления психических состояний человека, причины их появления, а также отношение психических состояний к действию и к речи. Автор делает выводы о том, что психические состояния играют важную роль в познании.

Since intellection, consciousness and language are considered to be the most complicated phenomena in society and nature, person's system of thinking, ability to talk are processes that are of great importance. In this connection, it's known that psychic states are of great concern in getting to know a human being, and in the result of actions caused from certain state of human being there emerges word usage, and that communication is being formed as well. The article deals with the representation of human being's psychic states, reasons of its emergence, namely relation of states to action and state